

№2 лекция. Далалық этнографиялық зерттеулер: сауалнама, интервью.

Мақсаты: Этнографиялық зерттеу әдістерінің түрлерімен таныстыру, сауалнама алу және сол арқылы деректер жинауға бағыт бағдар беру.

Кілт сөздер: анкета, антрополог, рефлексия, гипотеза, фольклор, деконструкция.

Дәрістің жоспары:

1. Этнографиялық зерттеу түрлері.
2. Сауалнама жүргізуге дайындалу.
3. Зерттеу әдістері арқылы деректер жинау.

Далалық этнографияның ұйымдастырушылық негіздері экспедицияның алдын ала тыңғылықты дайындығын қажет етеді. Оның бірнеше бағыттары бар: ғылыми жабдықтау, құрамын жасақтау және материалдық қамтамасыздандыру.

Ғылыми жабдықтау зерттеу тақырыбы бойынша дереккөзді жинақтау мәселенің өзектілігін анықтайды.

Этнографиялық зерттеуде далалық жұмыстарға дайындық барысында ескеруге тиіс әр түрлі деректер қолданылады. Олар төмендегі мақсаттарды көздейді: зерттеу ауданы бойынша ақпарат жинау; тақырып бойынша деректер; этнографиялық әдебиеттер, мұрағат, мұражай деректерін жинау; тақырып және зерттеу ауданына қатысты далалық жұмыстарды әдістемелік жабдықтау бойынша өткізу.

Нақты деректерді жинағаннан кейін экспедицияны ғылыми жабдықтаудың маңызды кезеңдерінің бірі ұйымдастыру ұстанымдары таңдалып, далалық жұмыстардың бағдарламасы жасалады.

Этнографиялық зерттеу бағдарламасы төмендегідей ұстанымдар көрсетілетін экспедиция құжаты болып табылады:

1. Экспедициялық зерттеуді жүргізу қажеттігін ғылыми негіздеу.
2. Экспедициялық зерттеудің негізгі мәселесі мен мақсаты.
3. Жекелеген мәселесі – жалпы мәселені жүзеге асыруға бағытталған тапсырмалар жинағы.
4. Ұйымдастыру негіздері: экспедиция түрі, зерттеу тәсілі мен қырлары.
5. Жұмыс ауданы және аудандағы жұмыстың уақытша кестесі, маршруты, маршрут бойынша жұмыстың уақытша кестесі.
6. Экспедиция құрамы – экспедиция мүшелерінің қызметтік міндеттері мен жекелеген мәселені бөлу.
7. Қосымшалар: құралдар тізімі, әдістемелік тәсілдер, соның ішінде далалық деректерді жинау барысында қолданылатын жазба тәсілдері де бар.

Егер экспедиция бірнеше топтан құралса, әрбір топтың өз бағдарламасы болуы тиіс, онда жалпы экспедициялық бағдарламаның бірнеше пунктері қарастырылады.

Осылайша, бағдарламада экспедиция мазмұны баяндалады. Бұл жерде «бағдарлама» ұғымының мәні далалық этнографияға қатысты екіжақты түсіндірілетінін ескерген жөн. Ұйымдастырушылық құжат ретінде «бағдарлама» ұғымының жалпы мәніне сәйкес «экспедициялық жұмыстың бағдарламасы» болады. Онымен қатар бір нақты мәселемен жұмыс жасайтын барлық мамандарға ортақ зерттеушілік бағдарламалар бар. Мұндай бағдарламалар далалық деректер жинау барысында сауалнама жасауға негіз болып табылады.

Этнографиялық сауалнама және оның міндеті. Далалық этнографиялық материалды жинау барысында қолданылатын құралдар жинағының негізін этнографиялық сауалнамалар мен анкеталар құрайды. Инструментарийдің екі түрінің болуы этнографияда қолданылатын сауалнама жүргізудің екі түрімен байланысты. Біріншісі – сұхбат алу немесе «бетпе-бет» сауалнама алу. Оны этнограф зерттеуші қажетті сауалнама арқылы жүргізеді. Екіншісі – анкетамен немесе сырттай сауалнама жүргізу, мұнда анкета информантқа өз бетінше толтыру үшін беріледі.

Этнографиялық сауалнама анкетаға қарағанда кеңінен пайдаланылады. Бұны тікелей сұхбат барысында алынған ақпаратты түзетуге, нақтылауға болатындықтан сұхбат алудың артықшылығын түсіндіруге болады.

Сауалнаманың құрылымының әдістемелік негіздеріне тоқталайық. Оны құрастыру барысында алдымен зерттеу міндеттеріне жүгінген жөн. Шешетін міндеттеріне байланысты сауалнамаларды жіктеуге болады:

- зерттеудің аумақтық көлемі бойынша жергілікті және ірі масштабты сауалнамаларды бөлуге болады;
- зерттеу мақсаты бойынша – монографиялық не кешенді және проблемалық сауалнамалар;
- жұмыс әдісі мен дерек сипатына байланысты сауалнамалар далалық жұмыстарда сұхбат алу немесе анкета жүргізу әдісіне бағытталады;
- сауалнамалар көлемі бойынша: толық, қысқа және таңдамалы болып бөлінеді.

Қазіргі таңда сауалнамалық әдістемелерде ішкі ұйымдастыру тәсілі бойынша жіктелетін сауалнаманың екі түрі: стандартталған, стандартталған емес сауалнамалар қолданылады.

Далалық жағдайларда қолданылатын этнографиялық инструментарийдің келесі түрі анкета болып табылады. Анкета дегеніміз – белгілі бір бағдарлама бойынша құрастырылған сұрақтарға жауаптар алу үшін сауалнамалық парақ. Анкета сауалнама жүргізуде сырттай сауалнама жүргізуді ұйымдастырудың техникалық құралы ретінде пайдаланылады. Анкетамен сауалнама жүргізу үш элементтен тұрады: анкета құрастыру, оларды тарату және зерттеу.

Далалық этнографияда анкетаның бірнеше түрлері пайдаланылады. Таратпа анкеталар поштамен таратылады немесе баспасөз бетіне

жарияланады. Анкетаның бұл түріне зерттеушінің қатысуы міндетті емес. Анкетаның келесі түрі уақытша анкетаны зерттеуші далалық жағдайда деректерді жүйелеу тәсілі немесе алынған ақпаратты бақылау үшін қолдануы мүмкін. Көбіне анкета бақылау әдісімен жұмыс істеумен бірге пайдаланылады.

Далалық зерттеулердің басталуы. Сапалы парадигмадағы этнографиялық дала зерттеулері сандық зерттеулерге қарағанда анағұрлым икемді әрі аз құрылымды. Енгізілген бақылау қандай жағдай зерттеу үшін маңызды және не үшін дегенді анықтау үшін белгілі кәсіби және күнделікті тәжірибені қажет етеді. Ұйымдастыру контекстілердің алуан түрлілігін адекватты түрде қабылдау үшін өз болмысын сақтай отырып, бейімделігі мен икемділігін дамыту керек.

Сапалы дала зерттеуінде мұқият қарау және тыңдау дағдыларын, жадтан жазып алу және тұрақты түрде жазба жүргізу әдісін қолданады. Жұмыс алаңына кірмес бұрын, жаңа жұмысшы жағдайдың қарапайым ұсақ-түйегін бақылап, мұқият жазып алады. Егжей-тегжей мен жадтан жазып алуға зер салу тәжірибе жинақтаған сайын жетіле береді. Күн сайынғы жазбалар мен жеке күнделік – жолжазба жазып үйренудің жақсы тәжірибесі.

Далалық зерттеу егжей-тегжейлі гипотезалардан емес, жалпы тақырыптан басталады. Зерттеуші ешқандай бастапқы, бәлкім жалған тұжырымға ойын жинақтамауы керек. Ол жақсы дайындалған, бірақ жаңа ақпаратқа да ашық болуы тиіс.

Л.Ньюманның пікірінше, жұмыс алаңына кіру есік ашудан гөрі пияз аршуға көбірек ұқсап кетеді, өйткені әлеуметтік қарым-қатынас далада жұмыс істеу процесі арқылы келісіліп, қалыптасады. Топтың әр жаңа мүшесімен жұмыс алаңына қол жеткізуге және сенім орнату, ақпарат алу және дұшпандық реакцияны азайтуға мүмкіндік беретін тұрақты қарым-қатынас қалыптасқанша келіссөз жүргізіледі. Зерттеуші қайта-қайта сөйлесіп, не істеп жатқанын түсіндіруіне тура келеді. Дала зерттеушісі рөліне тағы бір дайындық – өзіңді тану.

Даладағы жұмыс зерттеушінің жеке басына және оның дүниетанымына күшті әсер етіп, зерттеушінің тұлғасын өзгерте алады. Ендеше, дала антропологияның жұмысының ерекшелігін көрсететін бірнеше сұрақтарды келтірейік.

Антрополог далада (экспедиция кезінде) не істейді?

1. Қалыпты оқиғалар мен күнделікті әрекеттерді, сондай-ақ әдеттен тыс оқиғаларды бақылайды.

2. Адамдармен тікелей байланыс орнатып, жеке өзі даладағы күнделікті әлеуметтік өмір процесін бастан кешеді.

3. Зерттелетін ортадағы адамның көзқарасын меңгеріп, сонымен қатар аутсайдерге тән талдау көзқарасы немесе қашықтықты сақтайды.

4. Жағдай талабына сай икемді түрде әртүрлі техника мен әлеуметтік дағдыларды қолданады.

5. Мәліметтерді егжей-тегжейлі жазбалар, диаграмма, карта, өте нақты ақпарат беретін фотосуреттер түрінде мәлімет алады.

6. Оқиганы тұтас әрі бөлек, дегенмен әлеуметтік контекстінде көреді.

7. Жай ғана «суық» объективті фактілерді тіркеп қоймай, топ (өріс) мүшелеріне деген эмпатияны түсініп, дамытады.

8. Мәдениеттің айқын (мойындалған, саналы, айтылған) және жасырын (анағұрлым аз мойындалған, ұйғарынды, айтылмаған) қырларын байқайды.

9. Қамықпай, араласпай, аустайдердің көзқарасын таңбай қазіргі әлеуметтік процестерді байқайды.

10. Ауыр жеке күйзеліспен, белгісіздік сезімімен, этикалық дилемма және екі ұштылықпен күреседі.

Зерттеудің ең басында жалпы идеяны, тестті тұжырымдау керек, кейін ол инсайдерлердің көзқарасы бойынша нақтыланады. Әдеби шолу бастапқы кезеңде де маңызды, бірақ ол қатысушы бақылау үшін мәселені анықтауда азырақ рөл атқарады. Дегенмен, мәселені өзгерту және нақтылау барысында тиісті әдебиеттерге қайта-қайта жүгінген дұрыс. Зерттеу мәселесі қалай туындайды және оны тұжырымдауға не ықпал етеді? Екі нұсқаны қарастырайық: біріншіден, бізде шамалы түсінік болған кезде не оқу керек екенін шешу, екіншіден, біз қайда бақылау жүргізгіміз келетіні жайлы білгенде.

Мәселеден контекстке дейін. Бізде нені зерттейтініміз туралы жалпы түсінік бар дейік, сонымен қатар түсіндіре біз мәселені қай қырынан көретінімізді, яғни осы немесе басқа қарама-қайшылықты түсіндіре аламыз.

Мәселе біздің жеке мүдделерімізден туындауы мүмкін, ол өте абстрактілі сипаттағы ғылыми талқылаулардан алынуы, басқа зерттеулерде туындауы немесе бізге басқа адамдар қоюы мүмкін (соның ішінде мемлекеттік қызметкерлер, саясаткерлер, қоғамдық белсенділер немесе қорлар). Қандай да бір мәселе жайлы идеямен жұмыс алаңына барғанда, біз үшін кейінгі жаңалықтардың кең ауқымына ашық болу маңызды, тіпті біздің бастапқы идеямыз жақсы болмайтынына дайын болу керек.

Қатысушы бақылау қолданбалы жобаларда жиі қолданылады. Мысалы, П.Х.Гьюджесс есірткіні пайдаланушылар үшін оңалту бағдарламасын әзірлеу кезінде үлкен қиындықтарға тап болды. Ол есірткі тұтынушылардың күнделікті өмірін түсіну арқылы ғана тиімді оңалту бағдарламасын әзірлеуге пайдалы ақпаратты алуға болатынын түсінді.

Бақылау сапаны бағалау бағдарламаларында да қолданылады, бұл жағдайда зерттеушілер де жалпы мәселеден нақты мәселелер мен гипотезаларға ауысады. Осыған сәйкес мысал – білім беру бағдарламасының нәтижесі мен салдарын бағалау және студенттердің қажеттіліктерін бағалау жобасы.

Білім беруде бағалау жобасын жүргізетін зерттеушілер мұғалімдерді қатысушы бақылау әдісіне үйрету міндетін де алған мысалдар бар. Мұғалімдер бақылаушылар мен қатысушылардың дағдыларын дамыта отырып, өздерінің кәсіби іс-әрекеттері туралы көбірек рефлексияға ие болды және бұрын жасырын және олар үшін байқалмайтын танып, түсіне бастайды.

Сонымен, күнделікті өмірді зерттеу барысында зерттеу мәселесі қайта тұжырымдалады және өзгереді. Мысалы, Д.Йоргенсен адамдардың

рухтармен сөйлесу, сәуегейлік, бал ашу сияқты ерекше білім мен қабілет иелерінің тәжірибесін зерттеуді жоспарлады. Контексті іздей бастаған зерттеуші алдымен контекст немесе олардың әрекеттері, маргиналдық діндер туралы білу қажет деген шешім қабылдады.

Контекстен мәселеге дейін. Басқа жағдайда біз алдымен қандай ортада бақылау жүргізетінімізді анықтап алып, содан кейін ғана зерттеу сұрақтарын әзірлейміз. Зерттеу контекстін таңдауға біздің кәсіби іскерлігіміздің сипаты да айтарлықтай ықпал етуі мүмкін. Йоргенсон өздерінің күнделікті іскерлігінде қызық зерттеу мәселелерді көре алған әріптестерін мысал ретінде келтіреді.

П.Адлер колледжде оқып жүрген кезінде университеттің баскетбол командасының жаттықтырушысының көмекшісі болды, кейін спорттың күндегі жайын түсінудің бір бөлігі ретінде қатысушы бақылауын жүргізуді ұйғарды. Студент С.Рэмбо колледжде оқу ақысын төлеу үшін экзотикалық биші болып жұмыс істеді және кейінірек бұл тәжірибені бишілердің өмірін антропологиялық зерттеудің негізі ретінде пайдаланды. Д.Гайяно құмар ойыншылар субмәдениетін зерттегенге дейін табысты кәсіби покер ойыншысы болды. Дж.Котарбаның бірде арқасы қатты ауырып, көп ем қолданып көргеннен кейін де еш нәтиже шықпай, инемен емдеу тәсіліне жүгінген. Бұл тәжірибе оны аурудан зардап шегуді және емдеу әдістерін зерттеуге әкелді.

Қатысушы бақылау, жоғарыда айтылғандай, зерттеу мәселесін икемді логикамен анықтаумен сипатталады. Зерттеуші үнемі тұжырымдамаларды қайта анықтап, жаңа көрсеткіштерді іздеп, гипотезаларды қайта тұжырымдауы қажет.

Негізгі ұғымдар феноменологиялық тұрғыдан анықталады: сол немесе басқа идеялар мен әрекеттер нақты жағдайда адамға қаншалықты маңызды деген аспектіде айқындалады. Осы ұғымдарды анықтап, бекітуге ықпал ететін индикаторлар таңдау үшін тікелей сол сала контекстіндегі мағынаны, идея мен әрекеттерді іздеу қажет.

Басқаша айтқанда, тұжырым инсайдерлік көзқараспен қалыптасуы керек, және идея нені білдіреді және оның зерттелетін қоғамда қалай қолданылатынын түсіну үшін зерттеуші олардың көптеген көрінісі мен көрсеткіштерін табуға ұмтылады.

Сауалнама мысалында көрсетілген позитивистік жобадан айырмашылығы, қатысушы бақылауда ұғымдар операциялды сирек анықталады, іс жүзінде ешқашан оларды сандық түрде өлшемейді немесе деректерді статистикалық түрде талдамайды. Өйткені, операциялды анықтамалар табылатын нәрсені болжайды және осылайша инсайдерлік мағынаны бұрмалайды, сондықтан түсінбеушілік тууы мүмкін. Д.Йоргенсеннің пікірінше, квантификация күнделікті өмір шындығының бұзылуына әкеледі.

Операциялды анықтамалар мен сандық өлшемдер зерттеуші инсайдерлік әлеммен айтарлықтай танысқаннан кейін немесе қосымша зерттеу стратегиясы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Қатысушы бақылаудың негізгі мақсаты – инсайдерлердің көзқарасы тұрғысынан негізгі ұғымдарды

анықтау. Антропологтар, этнографтар және фольклортанушылар «халықтық ұғым», әсіресе тілдік тіркестердің мағынасын түсінудің ресми стратегияларын әзірледі, осы арқылы күнделікті өмір тәжірибесі басқа адамдарға символдық және мағыналы түрде беріледі.

Осылайша, бақылау әдісі сұхбат әдісімен тікелей байланысты болады, өйткені ол белгілер мен символдар, яғни тіл арқылы берілетін вербалды және вербалды емес ақпаратты алуды және кодын ашуды талап етеді. Мәдениетті, субмәдениетті немесе «өмір салтын» сипаттаудың алғашқы қадамы – мәдениет өкілдері қолданатын негізгі ұғымдарды түгендеу. Арнайы тезаурус немесе глоссарий құрастырған дұрыс, бұл үшін субмәдениет өкілдеріне жүгіне отырып естіген немесе жазып алған арнайы терминдерді талдап, олардан сөздердің қалай қолданылатынын түсіндіріп, сипаттап беруін сұрау керек. Кейде мұндай сұрақ қою мүмкін болмайды, сондықтан таңбалар қалай қолданылатынын жай бақылау қажет – вербальды немесе вербальды емес қимылдар мен сөздер, олардың белгілі бір әрекеттермен қалай байланысады, нені білдіреді және қандай жағдайларда қолданылады және т.б.

Қатысушы бақылаушы үшін жұмыс алаңына дайын формула және бекітілген терминдермен келмей, «жергілікті адамдар» қолданатын ұғымдарды анықтап, түсіну керек. 1970-шы жылдары атақты американдық антрополог Дж. Спрадли басқа сарапшылар, мысалы, психологтар мен дәрігерлер «маскүнем», шенеуніктерді «қаңғыбастар», әлеуметтанушылар «панасыздар» деп атайтын қалалық көшпенділерін зерттеген.

Спрадли бұл субмәдениет өкілдерінің негізгі атауы – «tramp» немесе «қаңғыбас» дейді. Бір қызығы, бұл ұғымның ағылшын тілінде көптеген коннотациялары, соның ішінде құндылық жағынан бейтарап, тіпті жағымды мағынаға ие. Зерттеуші қаладағы қаңғыбастардың өмір салтындағы бірқатар оқиғалардағы сырт көзге көрінбейтін мағынасын таба алды. Атап айтқанда, тұтқындалуы мен полиция бөлімшесіне алып кетуді олар өзіне тән қайталанатын таныс элементтері бар ерекше рәсім ретінде қабылдайды.

Сонымен, дадалық этнографиялық зерттеулерде (бақылау) ұйымдардың, топтардың немесе субмәдениеттердің жаргондарына назар аудару өте маңызды. Біраз уақыт бойы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болған адамдар арасында ортақ белгілер мен терминология қалыптасады. Жаңа сөздер ерекше оқиғалардан, болжамдар немесе қарым-қатынастың арқасында пайда болады. Жаргон сөздер зерттеушіге топ мүшелері үшін не маңызды және олар әлемді қалай көреді деген сұраққа жауап береді.

Маңызды сұрақ – контекстке немесе бақылау өтетін жерге қол жеткізу. Зерттеу объектісінің қолжетімділігі көбіне тақырып пен мәселені таңдауды анықтайды. Контекстің – ұйымның, топтың, қауымдастықтың ашықтық дәрежесіне байланысты жұмыс алаңына кірудің белгілі бір стратегиялары, сондай-ақ жасырын немесе ашық, толық немесе таңдамалы болуы мүмкін бақылау сипатына басымдық беріледі.

Далалық зерттеулер деректері әдетте далалық жазбалар түрінде болады. Жазбалар, естеліктер және деректер файлы қатысушы бақылаудың маңызды аспектісі. Бақылау процесінде ойды жинақтап, жазба жасау қиынға соғады,

сондықтан біз кейде бұл жұмысты кейінге қалдырамыз немесе ештеңе жазбаймыз. Дегенмен, бұл қате.

Жазба жасау – өзіндік тәртіпті реттеуді шара. Ескертпелер жадтан жазылған егжей-тегжейлі сипаттайтын мәліметті қамтиды. Зерттеуші жұмыс алаңынан кеткен соң дереу бәрін жазып алуды күнделікті әдетіне айналдыруы керек. Кейбір зерттеушілер ақпараттың осы үш түрін кесте түрінде сипаттайды:

не көрдім не сездім мұны қалай түсінемін

Түсіндірмелерді қамтитын бағанда бақыланатын және сыналып жатқандарға көбірек түсіндірме берген жөн.

Күнделік жазбаларынан бөлек, аудио- және бейнежазба технологияларын қолдануға болады. Жазбаларды бөлек мағынасын ашып жазып, міндетті түрде мұрағатқа қаттау қажет. Жазбалар мен басқа да мұрағат материалдары ортақ қабылданған ережелерге сәйкес сақталады.

Айта кететіні, қазіргі этнографияда визуалды, яғни көзбен шолу деген ерекше бағыт дамып келеді. Мұнда фото- және бейнетехнологиялар тек деректерді жазып алу үшін ғана емес, сонымен қатар зерттелетін мәдениеттердің өмірлік әлемін түсіну тәсілі ретінде де қолданылады. Бұл үшін этнографтар қандай жергілікті қоғамдастықта қандай фото- және бейнетүсірілім әдісі қолданылады, қандай бейнелерді көбірек түсіреді және осының бәрін қалай түсіндіретініне мән береді.

Алынған жазбалардың мағынасын ашу және мұрағаттаудан кейін талдау кезеңі басталады. Күнделіктер мен сұхбаттардың мәтіндері, бақыланған оқиғалардың сипаттамасы кодталып, жүйеленіп, түсіндіріледі. Алдын ала талдауды тұжырымдау, гипотезаны нақтылау, ұғымдар мен міндеттерді қайта анықтау үшін ерте кезеңде де жүзеге асуы мүмкін.

Далалық зерттеулердің тағы бір маңызды аспектісі – қатысушы бақылаудың анықтығы мен сенімділігі, ол келесі шарттармен анықталады. Біріншіден, қатысушы бақылаушы дәлелдемелердің бір түріне сирек сүйенеді. Керісінше, мұнда әртүрлі әдістер, бір-бірін толықтыратын дереккөздер, әртүрлі дәлелдемелер және түрлі көзқарастағы түсіндірмелерді пайдаланады (триангуляция).

Екіншіден, қатысушы бақылау инсайдерлер әлеміне тікелей қолжетімді. Бұл әлем неғұрлым аз қолжетімді болса, зерттеу нәтижесі соғұрлым анық әрі сенімді емес.

Үшіншіден, әдіс ережелері зерттеушіден зерттеу процесін толық сипаттауды және талқылауды, процедуралар мен нәтиже арасындағы байланысты зерделеп, сол процедуралардың артықшылығы мен меншектеулерін қарастыруды талап етеді. Айтпақшы, зерттеу процедураларының дәл осындай ашық, егжей-тегжейлі талқылауы оларды әрі қарай ашық бақылап, талдауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, зерттеудің негізгі ұғымдарды нақты түрде күнделікті өмірде қолданылуымен тексеруге болады. Йоргенсеннің айтуынша, күнделікті өмірдегі сынақтан артық нақтылық немесе тәуелділіктің қатаң сынайтын өлшемнің өзі жоқ. Соңында, іс жүзінде әрқашан жасау мүмкін болмаса да,

негізінен, қатысушы бақылау процедуралары мен нәтижесін тәуелсіз қайталанған зерттеу арқылы тексеруге болады.

Субмәдениеттерді, қауымдастықтарды, ұйымдарды зерттеу барысында деректі материалдар кеңінен қолданылады. Бұл дереккөздерді пайдалану кезінде олардың қалай және қандай мақсатта жасалғанын, авторлар жұмысына жасырын не түрткі болғанын түсіну, сондай-ақ ресми есептерде көрсетілмегенін деректерді іздеу өте маңызды. Ұйымды зерттеуде қолданылатын құжат куәгерлердің ауызша айғақтарының, олардың естеліктерінің және жеке түсіндірмесімен бірге маңызды бола шығады. Мұндай дәлелдемелер арнайы сұхбаттың арнайы техникасы саналған «адам–күнделік» және «өмірдегі оқиғалар» көмегімен жиналады.

Сұхбат әдісі

Әңгімелесу әдісі арқылы эмпирикалық деректерді жинау мекемеде де, респонденттің үйінде де, арнайы бөлінген кеңседе де жүргізілуі мүмкін. Шынайы әлемде шынайы өмір тәжірибесі бар нақты адамдарды зерттеу бұл адамдар басынан өткерген оқиғаларға беретін мағынаны түсіндіру арқылы баяндау талдауында жүзеге асады. Әңгімелер біздің күнделікті өмірімізге енеді.

Жеке күнделік сұхбатындағы әңгімелесу процесі оқиғаларға қатысушыларды тәжірибе мен өмірлік мәселелерді есте сақтауға, қайта құруға және талқылауға ынталандыратындай етіп ұйымдастырылған. Зерттеу барысында ақпарат берушілер бірнеше рет сұхбат алады. Сұхбат басында әрқашан бірдей сұрақтар қойылады. Содан кейін сұрақтар оқу саласына қатысты кең өзекті қызығушылықтарға бағытталған. Сұхбат барысында оларға қайта орала отырып, кейбір ойлардың нақтылауға тырысады және респонденттен нақтылауды сұрайды. Зерттеудің негізгі сұрақтары нақтыланғаннан кейін сұхбат алушы әңгімені белгілі бір ақпарат берушіні қызықтыратын басқа мәселеге ауыстырады.

Топтық сұхбаттың үлкен артықшылығы – қысқа мерзімде тақырып бойынша үлкен көлемдегі ақпаратты қорыта алады. Кемшіліктерінің бірі – адамдар кейбір пікірлерін көпшілік алдында білдіргісі келмей, жасырып қалуы мүмкін. Кез келген сұхбат техникасы – бұл сұрақ. Көп сұрақты қалай және қандай ретпен қоятыныңызға байланысты. Сұхбат зерттеу сұрақтарын ақпарат берушілерге арналған нақты сұрақтарға аудару, сондай-ақ респондентті сұралған ақпаратты беруге итермелейтін сұрақтар қою мақсатын ұстануы керек.

Сұхбат сұрақтарын құрастыру принциптері (П.Лазарсфельдтың пікірі бойынша).

1. Барлық сұрақтар әлеуметтанушының теориясы мен зерттеу сұрақтары үшін маңызды концептуалдық салаға түсуі қажет.

2. Сұрақтар респонденттердің тәжірибесіне сәйкес келетіндей етіп құрастырылуы және реттелуі керек.

3. Ақпарат берушінің жауапбы астарында жатқан нақты мағынаны ашуы керек. Мысалы, егер анасы өз баласын «баяу оқиды» десе, зерттеуші бұл терминнің мағынасын біледі деп ойламауы керек. Респонденттен түсініктеме

беруді, кеңейтуді, мысалдар келтіруді және ұғымды немесе түрді басқа ұғымдармен немесе түрлермен салыстыруды және салыстыруды сұраған дұрыс.

Сұхбаттың әртүрлі түрлерін қарастыра отырып, біз ақпарат жинаудың белгілі бір кезеңдерінде қолданылатын сұрақтардың бірнеше түрін бөліп көрсетеміз. Сұхбат алушы мысалдарды немесе белгілі бір жерде алынған тәжірибені сұрауы мүмкін. Сұрақтардың бұл түрлері зерттеушіге ақпарат берушінің тілі мен дүниетанымын анықтауға мүмкіндік береді. Мүмкіндігінше бір тілді қолдануға тырысу керек. Сұрақтың басқа түрі, құрылымдық сұрақ одан әрі зерттеу мәселесіне назар аударады және зерттеушіге ақпарат берушілердің мәдени білімді қалай ұйымдастыратынын анықтауға мүмкіндік береді. Ал қарама-қайшы сұрақтар ұғымдарды, оқиғаларды, процестерді, адамдарды бір-бірінен мағына өлшемдері бойынша ажырату үшін қолданылады.

Әлеуметтік антрополог бүгінгі күні ақпарат жинаудың аталған әдістерімен шектелмейді. Бақылау қазіргі антропологияда бірқатар әртүрлі әдістермен толықтырылған, олардың таңдауы ішінара оқу саласы мен пән бөліміне байланысты. Заманауи зерттеулер бағытталған және оның пәні бойынша жалпы немесе біртұтас бола бастағандықтан, экологиялық антропология, туыстық зерттеу және қолданбалы антропология сияқты әртүрлі салаларда бірқатар арнайы зерттеу әдістері әзірленді.

Мәтінді талдау

Әдіс туралы түсінік ерекше. Ендеше этнографиялық зерттеулерде қолданылатын басқа да әдістерге қысқаша тоқталайық. Бізді қоршап тұрған және байқауға болатын этносқа қатысты ұғым әлдеқашан мәтін болып табылады немесе солай ұсынылуы мүмкін. Бұл мәтіндердің бәрін немесе құжаттық дереккөздерді екі түрге бөлуге болады: арнайы зерттеу үшін жасалған немесе бастапқыда басқа мақсатта жасалған, содан кейін ғана ғалымдар талдаған мәтін.

Әлеуметтанудағы эмпирикалық мәліметтерді жинаудың кез келген әдісінен (бақылау, тереңдетілген сұхбат, фокус-топ, сауалнама) мәтін қалыптасады, мысалы, сұхбаттардың транскрипттері, бақылау күнделігі, зерттеу есебі. Мұндай мәтіндер зерттеу үшін арнайы жасалған. Бірақ адамдардың жеке құжаттары: олардың хаттары, күнделіктері, өлеңдері, әуесқойлық фильмдері, фотоальбомдары, әртүрлі зат жинақтары және басқа да көптеген тәуелсіз және жеке өмірін бейнелеу нысандары артефакт саналады. Мұндай «өмір құжаттары» әлеуметтанушыларды қызықтыруы мүмкін, өйткені олар шындық туралы түсінігімізді айтарлықтай кеңейте алады.

XX ғасырдың 30-шы жылдары Француз зерттеушісі Харриет Мартинье өз жұмысында американдық мораль мен әдепті зерттеу туралы айтып, адамдардың сөздері бізге не туралы айтуға болатыны жайлы түсініктеме береді деген ойын білдірді. Мартинье институттар мен жазбалар адамдардың дауыстарының әртүрлі жиынтығынан гөрі көп нәрсені қамтиды деп сенді.

Бұл қағиданы көптеген авторлар қабылдады. Мысалы, бір жарым ғасырдан кейін американдық гендерлік рөлдерді зерттеуші Роуз Вейтц кез келген уақытта қоғамның мәдени өнімі қоғам мен дәуірдің негізгі тақырыптарын көрсететінін атап өтті. Мәдени жәдігерлерде олар шығарылған контекст туралы ақпарат жазылған сияқты. Алайда, кейбір мәтіндер олардың жасалу уақыты мен орнын көрсетсе, басқалары (мысалы, телешоулар, кинофильмдер) осы мәтінді жасаушылардың тәжірибесін көрсетеді. Бұл шығармалардың мазмұны автор, тапсырыс беруші және аудитория арасында делдал болатын мәдениет саласы туралы.

Мәдени мәтіндердің заманауи зерттеушілері артефактінің маңыздылығына байланысты мәтіннің өзін де, оны өндіру процесін де талдайды. Бұл жағдайда автордың дәл осындай мәтінді шығаруға не мүмкіндік беретіні немесе не мәжбүр ететіні туралы сұрақ туындайды. Құжаттар қалай ерекшеленеді? Ақпаратты жазу тәсілі бойынша – қолжазба және баспа, фото-, аудио- және бейнежазбалар. Жоғарыда айтылғандай, мақсатты (зерттеу мақсатында арнайы жасалған және қолма-қол құжаттар) болады. Даралау дәрежесі бойынша – жеке (күнделіктер, естеліктер, хаттар) және тұлғасыз (статистикалық немесе оқиғалық мұрағаттар, баспасөз деректері, жиналыс хаттамалары) болып жіктеледі. Деректі дереккөзінің мәртебесіне байланысты – ресми және бейресми. Құжаттардың ерекше тобын бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары құрайды. Сонымен, ақпарат көзі бойынша құжаттар бастапқы және қайталама болып бөлінеді. **Екінші** бұл бақылау, сауалнама, оқиғаларды тіркеу негізінде жасалған бастапқы құжаттардың деректерін өңдеу, жалпылау немесе сипаттау.

Зерттеушінің міндетіне қарамастан, жасалған құжаттардың сауалнама деректерінен және тіпті терең сұхбаттардан артықшылығы – олардағы ақпарат жасанды сауалнама жағдайына қарағанда шындықтың табиғи мәнімен көбірек байланысты.

Күнделіктердің ерекшелігі – олар өмірдегі оқиғалардың болған кезін сипаттайды, ал ауызша әңгімелерде естеліктер қазіргі заман әсерімен қабаттасады әрі орын мен уақыттың әсері іске қосылады. Зерттеуші бұрыннан бар күнделіктерді пайдалана алады немесе респонденттерден белгілі бір уақыт ішінде журнал жүргізуді сұрай алады. Негізі зерттеу мақсатында жазбалардың шамамен құрылымын ұсынады, бірақ жеке сипаттағы кез келген басқа жазбалар да қарастырылған. Күнделік жазбаларының материалын да күнделікті өмірдің мазмұнын, уақыт бюджетін талдауға, сондай-ақ бақылаудан жасырын қалған тәжірибе мен қауымдастықтардың ерекшеліктерін зерттеуге болады. Респондент журналды толтырған кезде зерттеуші ұсынған үлгіні ұстанатын жағдайда, бұл жазбалар күнделік сұхбаты деп аталады. Бұл сұхбат жартылай құрылымдалған.

Хаттар ақпараттың мол дереккөзі саналады және оларды келесідей жіктеуге болады: салтанатты (ресми оқиғаға, мерекеге орай); ақпараттық (отбасының өмірі туралы егжей-тегжейлі әңгіме, оның жоқ мүшесіне бағытталған); сентименталды (қандай да бір ерекше жағдайға қарамастан адамның сезімін оятуға арналған); әдеби (эстетикалық жақтары бар); іскерлік.

Бұл классификация өз зерттеулерінде хаттарды белсенді қолданған В.Томас пен Ф.Знанецкийге тиесілі. Хаттарды пайдалану кезінде екі анықтамалық тұлға бар екенін есте ұстаған жөн, олар автор және әр хаттың стилі жауап беруге арналған адресат; адресат хаттың бағыты мен стилін жартылай анықтайды.

Сонымен қатар, зерттеушілер белгілі бір мәселені талдау үшін арнайы жасалған материалдарды қолдана алады. Этнографиялық мәселелерді зерттеуде екі түрлі материалды таңдаудың мысалы: а) газет мақалалары мен буклеттерді, парақшаларды, брошюраларды және т.б.; б) жиналыс хаттамалары, жарғылар, құрылтайшылар мен демеушілердің тізімдері сияқты ұйымдастырушылық құжаттарды пайдалану.

Бірінші топқа адамдарды сендіру үшін арнайы жасалған құжаттар кіреді, сондықтан олар қоғам назарына арналған және оларды басқа зерттеушілер ғылыми жарияланымдардың дәлелі ретінде шығаруы да, қолдануы да мүмкін.

Екінші топтың құжаттары бастапқыда зерттеу мақсатында жасалмаған, бірақ оларды талдау арқылы түсік жасатуға тыйым салу немесе рұқсат беру қажеттілігі туралы пікір кімнің мүддесі үшін жасалып, таратылатындығын анықтауға болады. Осындай зерттеу кезінде сұхбат материалдарын мұрағатпен және ұйымдастырушылық мәтіндермен салыстыру оған жеке сенім мен ұйымдардың идеологиялары арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік берді. Мұндай зерттеу мультиметодикалық деп аталады.

Мәтінді деконструкция ретінде талдау. «Мазмұнды талдау» терминін әлеуметтік ғалымдар әртүрлі анықтайды. Мысалы, тарихшылар мұрағаттық зерттеу ұғымын қолданады, философтар мен әдебиеттанушылар мәтіндерді талдауды немесе әдеби сынды қолданады. Сонымен қатар, құжаттарды талдаудың теориялық тәсілдері де ерекшеленеді. Бұл жағдайда мәтінді талдаудың қосымша белгілері пайда болады: дискурстық талдау, риторикалық талдау және деконструкция.

Жоғарыда айтылғандай, жарнамадан, газеттерден, сондай-ақ ғылыми басылымдардан басқа, гендерлік талдау көркем әдебиет материалында кеңінен жүзеге асырылады. Ерлер де, әйелдер де жазған романдар әлеуметтік және жеке аспектілердегі саяси мәтіндер болып табылады, өйткені көркем шығармалардағы кейіпкерлер жеке тұлғаны қалыптастырудың қайнар көзі болып табылады.

Сұхбат мәтіндерін талдауда қолданылатын көркем шығармаларды әлеуметтік-ғылыми талдау принциптерінің қатарына лингвистикалық репертуарды немесе кейіпкерлердің сөйлеуінде кездесетін тақырыптарды, стереотиптер мен дихотомияларды зерттеу жатады. Бұл жағдайда талдау бірлігі адамның өзі емес, оның лингвистикалық репертуары және идеологиялық астарлары болып табылады. Жарияланымдарда зерттеушілер сәйкессіздіктер оқырманға түсінікті болуы үшін шығарманың мәтінін де, талдауын да көрсетуге міндетті.

Сандық мазмұнды талдау. Әлеуметтік-ғылыми талдау үшін мәтіндер жинайтын зерттеушілер оларды сандық немесе сапалық әдістерді қолдана отырып түсіндіре алады. Мысалы, сөздерді қолдану жиілігін есептейтін

компьютерлік бағдарламалар көптеген құжаттарға енгізілген жасырын механизмдерді ашуға көмектеседі. Сол сияқты, академиялық журнал мақалаларының авторлығы мен мазмұнына сандық мазмұндық талдау жүргізілуі мүмкін, мысалы, авторлар арасындағы ерлер мен әйелдердің пайыздық қатынасы немесе зерттеу нысандары, қолданылатын әдістер мен авторлардың гендерлік мәселелерге үндеуі.

Ол сандық мазмұнды талдау нәтижелері гендерлік зерттеулерге, феминистік теориялар мен мәселелерге қатысты гипотезаларды тұжырымдау үшін, сондай-ақ әлеуметтік өзгерістер үшін практикалық қызмет үшін пайдаланылуы мүмкін, оны сапалық немесе интерпретациялық деп те атайды.

Сапалы немесе интерпретациялық, мазмұнды талдау. Тарихи зерттеулер өткен адамдардың өмірін зерттеу кезінде құжаттарға сүйенеді. Оларда келтірілген фактілер бастапқы немесе қайталама, өңделген деректер ретінде қызмет ете алады. Феминистік бағыттағы әлеуметтік ғалымдар жеке әйелдер мен топтардың өмірін, ерлер мен әйелдер арасындағы немесе әйелдер арасындағы қарым-қатынасты, нәсілдік, гендерлік, таптық және жас ерекшеліктерінің қиылысында туындайтын мәселелерді зерттейді.

Сонымен қатар, ғалымдар жеке өмірге қатысты мәдени артефактілерді, сондай-ақ белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір елдегі әйелдердің өміріне айтарлықтай әсер еткен идеяларды, институттарды және адамдарды талдайды. Қоғамдық салаға қатысты құжаттар (сот, үкімет, шіркеу, мешіт) конвенциялық дереккөздер. Олар ресми оқиғаларды, яғни ер адамдар басым болатын оқиғаларды зерттеуге жарамды. Егер біз қарапайым әйелдердің өмірін зерттегіміз келсе, біз үшін жеке хаттар, күнделіктер, кесте тігу және әйелдер шығармашылығының басқа да туындылары, өмірбаяндар, ауызша тарих, медициналық карталар, журнал редакторына хаттар, әйелдер жазған көркем әдебиет, әйелдер фольклоры, әндер мен аспаздық рецепттері бар дәптерлер баға жетпес дерек болады.

Кино және фотоматериалдарды талдау (визуалды этнология)

Әлеуметтік-мәдени талдауда өкілдіктерді талдауға маңызды орын беріледі. Өйткені осы әлеуметтік қауымдастыққа және осы уақытқа тән сәйкестілік түрлері қоғамның өкілдік мәдениеті деп аталады, ол өз кезегінде адамдардың күнделікті өмірдегі бағдары мен мінез-құлқын ұйымдастырады. Демек жеке тұлғаның түрлерін күнделікті өмірде байқауға болады, және олар туралы мәлімдемелерді қарапайым адамдар ақылға қонымды түрде тексереді немесе жоққа шығара алады. Жеке тұлғаның бірегейлігін көрсететін сәйкестік – әлеуметтік шындықтың салыстырмалы түрде тұрақты элементі саналатын әлеуметтік өнім. Визуалды антропология – қоғамның визуалды параметрлерін зерттейтін және түрлі мәдениеттер көбіне визуалды, яғни әртүрлі көрінетін компонентті қамтитын болжамына негізделген, жақында бекітілген әлеуметтік антропологияның бір бөлігі. Визуалдылық эскиздер, фотобейнелер, фильмдер және видеофильмдермен қоса әртүрлі тәсілдермен бекітілуі мүмкін, ал визуалды антропология осындай тәсілдерді әлеуметтану мен антропологияда қолданудың салдарын зерттейді.

Сәйкестік түрлері кәсіби, отбасылық, білім беру, нәсілдік-этникалық, экономикалық және басқа мәртебелермен қиылысатын жыныстық қатынасты, жыныстық қалауды сипаттай алады. Бұл анықтамалар өзін қалай ұстау керек, қалай көріну керек, өмірде не күту керек, кіммен қарым-қатынас жасау керек деген көптеген символдық нұсқауларды қамтиды; олар адам үшін өмірге арналған когнитивті нұсқаулық. Көрнекі мәдениеттегі өкілдіктер (кинематография, кескіндеме, жарнама, медиа), білімнің институционалдық формаларының дискурстары (мысалы, медицина, психиатрия, сексология, әлеуметтану, теология) күнделікті әлеуметтік тәжірибелерді бағыттау арқылы әлеуметтік көріністерге әсер етеді.

Бирмингемдегі мәдениеттану мектебінің негізін қалаушылардың бірі Стюарт Холлдың классификациясына сәйкес, стратегияның екі түрі бар, олардың күші бойынша көрермен теледидарлық дискурсты, мысалы, басым және балама оқудың кодын шешеді. Сонымен қатар, мәтіннің өзі басым болуы немесе балама мәдени тәжірибелерді қамтуы мүмкін. Егер басым (доминантты) оқу орын алса, мәтін көрерменді медиамен таратылатын шындықтың институционалды нұсқасын ойнатады. Бұл ретте қолданыстағы әлеуметтік тәртіпке күмән келтірілмейді, керісінше, бекітіледі және заңдастырылады.

Мысал ретінде 1930-шы немесе 1940-шы жылдардағы кеңестік киноны және оны көптеген кеңес адамдарының шындықтың шынайы және үлгілі бейнесі ретінде сөзсіз қабылдауын келтіруге болады.

Екінші жағдайда, көрермен шындықтың басым анықтамаларының заңдылығын мойындайды, бірақ сонымен бірге белгілі бір адам өмір сүретін тікелей әлеуметтік-мәдени контекстті ескереді.

Отарлық мұрағаттар мен XX ғасырдың басында құрылған қылмыскерлердің сурет мұрағаттарынан бастап, этнографтар өздерінің мәдениетінің аспектісін құжаттау үшін фотосуреттер арқылы ақпарат берушілермен жұмыс істеген қазіргі заманғы зерттеулерге дейін фотосуретті зерттеу әлеуметтік ғылымда ұзақ тарихқа ие. Фотографиялық жазбаларды жасау көбінесе суретке түсірілген артефактілердің толық, бекітілген символдық мағыналары бар деген болжамға негізделген.

Мысалы, үйдің материалдық мазмұны мен ұйымдастырылуының визуалды аспектілері туралы жүйелі фотографиялық зерттеулер жүргізе отырып, үй шаруашылығының экономикалық деңгейіне, оның стиліне, декорына, іс-әрекетіне, оның құрылымының ерекшеліктеріне және қонақжайлылық пен демалыс белгілеріне қатысты сұрақтарға жауап беруге болады. Дегенмен, мұндай фотографиялық жазбалар шектеулі, өйткені олар бұл нысандардың өмірлік тәжірибенің бір бөлігіне айналу жолын көрсетпейді немесе оларды өмірінде қандай да бір түрде пайда болған адамдар түсінбейді.

Соңғы жылдары фотозерттеу әдісін негізінен визуалды әлеуметтанушылар қолданды. Мысалы, Норвегияның көпұлтты химия компаниясының Брюссель кеңсесінің немесе материалдық ортасындағы материалдық объектілердің символизмін зерттеу. Визуалды зерттеуді

контексттеу сұхбат және кеңсе өмірінің басқа аспектілерін талдау арқылы жүзеге асырылды.

Алайда, С.Пинктің пікірінше, фототаныстырылымға деген реалистік көзқарасқа негізделген бұл зерттеу этнографиялық жұмыстағы фотосуреттің әлеуетін толығымен жаңартпайды, өйткені олар визуалды деректерді құжаттауға тырысады және осылайша фотосуреттердің өздері субъективті өкіл деген идеяны елемейді.

Д.Шварцтың Солтүстік Американың Ваукома (Waucoma) фермерлер қауымдастығындағы фотозерттеу жұмысына көзқарасы ақпарат берушілермен тығыз ынтымақтастықтың мысалы. Шварц өзінің зерттеу фотосуреттерін «объективті визуалды құжат» немесе «фотосуретті шындық» деп санамайды. Керісінше, олар «көзқарасты білдіреді».

Суреттерді талдауды олардың мазмұнына негіздеудің орнына, «этнографиялық далалық жұмыс арқылы алынған түсінік пен оларға ақпарат берушінің реакциялары» негізінде интерпретацияны жүзеге асырады, бұл суреттердің қоғамдастықтың түрлі мүшелері үшін алған мағыналарының спектрін ашады.

Фотозерттеулер физикалық ортаны, оқиғаларды немесе көріністерді бейнелеу әрекеттері ретінде рефлексиялық этнография әдісіне енуі мүмкін. Дегенмен, мұндай фотосуреттерге толық немесе тұрақты мағыналы тұтас мәдениеттің немесе рәміздердің жазбалары емес, мәдениет аспектілерінің көрінісі ретінде қарау керек. Сонымен қатар, бұл этнографиялық фотосуретті сақтау, санаттау және талдау әдісі.

«Әлеуметтік антропология» курсы аясында далалық зерттеу есебін жазу бойынша ұсыныстар. Осы әдістер мен процедуралардың бәріне отандық университеттердің Әлеуметтік антропология бөлімі студенттерінің далалық зерттеу есебінің мысалында түсініктеме беру керек. Біз осындай есепті дайындау үшін кейбір ұсыныстарды тұжырымдаймыз. Ресейлік деректі фильм түсірушілерінің «Бақыт» деп аталатын қысқаметражды фильмін мысалға келтіруге болады.

Сұрақтар:

1. Анкетаның түрлеріне талдау жасаңыз.
2. Респондентпен диалог жүргізу әдістерін талдаңыз.
3. Сауалнаманың әртүрлілігі мен негізгі түрлерін көрсетіңіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. М.: ИЭА РАН, 2004. 216 с
2. Әжіғали С.Е.Ошанов Л.Ж. Тоқтабай А.У. Оразбек Е.Ж. Монғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама-сұрақнамасы. / Әжіғали С.Е.[т.б.] – Алматы: Тарих және этнология институты, 2004.- 48 б.

3. Арғынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.
4. Артыкбаев Ж.О. Этнология. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 118 с.
5. Артановский С.Н. О сравнительно-историческом и структурном методах в этнографии // Методологические вопросы общественных наук. – Л., 1968. – Вып. I.
6. Атватер И. Я Вас слушаю (Советы руководителю как правильно слушать собеседника). – М.: Экономика, 1984.
7. Белановский С. А. Метод фокус-групп: учеб. пособие. – М.: Магистраль, 1996.